

tese képzelte, hanem tragikus végű „regény”; ezt Kosztilev biztosan maga is tudta, és a tragédia megelőzésére tett utolsó kísérletre tulajdonképpen én szántam rá magam – az ő „Nyugatról jött jó barátja”. Kosztilev csak annyit tett, hogy megszorította a kezem, aztán kiment a barakkból. Ez akár a búcsúnk is lehetett, mert a messzire induló transzportokat néha egyenesen a fürdőből az állomásra szállították.

Másnap este az őrház ajtajában Dimka várt rám.

– Gusztav Joszifovics – súgta vacogva, és megragadta a kezem –, Kosztilev a fürdőben leöntötte magát egy veder tűzforró vízzel. A kórházban van.

Nem engedtek be a kórházba, de már amúgy sem lett volna értelme. Kosztilev pokoli kínok közt haldoklott, eszméletét már nem nyerte vissza. Ezúttal örök időkre kapta meg a felmentést. És bár másképp halt meg, ahogy élt, minthogy ismertem, és a magam módján szerettem, máig is úgy jelenik meg előttem, mint az olyan ember, aki sorra mindent elvesztett, amiben hitt: fájdalomtól eltorzult arccal látom, keze, mint az éppen edzett kard pengéje, a tűzben.

Az öreg Kosztilevnét alighanem elfelejtették időben értesíteni fia haláláról, mert május első napjaiban, amikor este, a láger kapuja előtt az ellenőrzésre vártunk, az őr elmondta nekünk, hogy az asszony az őrszobán van. Láttuk, ahogy az ablak jégvirágos üvege mögött reszkető kézzel kötözi kis batyuba a Misa után maradt emlékeket, láttuk, ahogy ráncos, szigorú arcát száraz zokogás rázza. Jaj, ha látta volna őt a fia is, aki elszigetelt, kétségbeejtő örültségével, gyerekes és vak szabadságvágyával már rég elapasztotta az anyja könnyeit!

Papp András

POST FACTUM

Tizenhárom bagatell

Noé harmadik galambja jutott eszembe a szelíd városi galambok láttán. A turisták általában kedvelik ezeket a madarakat, örömmel és jószágon etetik is őket, szórják feléjük a morzsákat, mintha volna vagy lehetne bármi közük is a galambok szelídségéhez.

Fehér, szürke és barna galambtoll. Pálcikaszzerű lábak. Földi értelemben szinte nincs is súlyuk. Törekény csoportzatuk a felsőbb régiók törvényei szerint fejlődött; ha kell, könnyebbek a levegőnél. És a gyerekek, kik mások, ha nem ők, időnként belegázolnak a sűrűjébe. A madarak pedig, ha ettől megijednek, magasba csapó szárnyaikkal egy pillanatra a közjük merészkedőt is magukkal ragadják. Valami furcsa örvény lehet ott. Szárnyszél. A madár már repül, de néhány szárnycsapásig, míg a gyermek termete fölé nem emelkedik, a gyermek is velük tart. De ő aztán valahogyan lassúbb és ügyetlenebb lesz, a galambok elhagyják, hiába van a keze a levegőben.

Maguk a városiak, akiknek a galambok jelenléte olykor talán terhes is, s bizonyos helyeken a közelségük egyáltalán nem kívánatos, a nálunk is bevált módon védekeznek ellenük. A tetők szélén lándzsaformás lemezek egymás fölött, három sorban. Ki-

feszített dróthuzalok, néhol, a homlokzati párkányon, kapubejáró kiszögellésén, különféle pilléreken hosszú tüskéket láttam, sünstukkókat. Ezek az elmés épületdíszek a galambok önkényes meszelését próbálnák megakadályozni. Fészekvédelem: mindenki takarítsa csak a magáét, ha pedig erre nem képes, ha otthagyja, mint eb a Szaharát, akkor csak kerengjen arrább, van itt annyi ágas-bogas fa, szoknyaformára nyírt fasorok, amelyek számtalan intim megoldási lehetőséget kínálnak madárnak, kutyának, embernek egyaránt.

Nekem Noé harmadik galambja csak azért jutott eszembe, mert az bizony másodszorra is elszállt, legalábbis Stefan Zweig szerint, aki megírta ennek a harmadik galambnak a történetét, kezdve onnan, hogy Noé kiröptette a bárkából, és a madár nem tért vissza. „Az éj sötét homályában fészkelte, az évek múltak felette, és megfélemezett róla a halál, mint ahogy nem hal meg soha átmentett párja mindazon állatoknak, melyek tanúi voltak a vízözön előtti világnak: nem terítheti le őket sem vadász fegyvere, sem pusztító betegség.” Zweig a világháborút tűzözönnek mondja, amiből ugyan hiányzik Noé, a világot megmentő ember alakja, de nem hiányoznak az ég felé nyújtott kezek, melyek a madár eljövetelel megpróbáltatásai végét remélik. Lehet, a galamboknak is van valami kollektív emlékezetük. Például mi az, ami ehető, mi nem, vagy hová érdemes leszállni, hová nem. Vajon átörökíthető-e a szűrős pillérek tapasztalata, vagy mindegyik külön-külön érti meg, hogy mit jelentenek a lemezek és a szögek?

A víz a tűzzel takarózik, és egyik sem enyészik el soha.

Olvastam egyszer, hogy a városban élő madarak szelídségéből következtetni lehet a város idegállapotára. Egy másik könyvben meg azt, hogy a toronyórák járásából meg lehet ítélni egy várost. E két megállapításnak köszönhető, hogy idegen környezetben nekem éppoly fontosak lettek a madarak és az órák, mint az emberek és az épületek. És azt hiszem, ha csak erre a két dologra figyelnek is, ami persze lehetetlen, akkor is megtudhatnék valami lényegeset a város belső és mindennapi életéről, anélkül, hogy ismerném az itteni szokásrendet. A megismerésnek, tudjuk, legfontosabb eleme az elvonatkoztatóképeség. S ahhoz, hogy megismerjek valamit, képzelőerő szükséges; mintha mindjárt a visszajáról kellene látnom azt, aminek még az elejéről sem tudom, micsoda. El kell képzelnem, hogy ami előttem van, értve legyen előttem. És ha még mondani szeretnénk valamit is arról a helyről, ahol élünk egy rövid ideig, nem elég kijelentenünk, hogy Párizs galambjai szelídek, s az általunk látott köztéri órái pontosak, hanem valamiként az egyest, a különöst kellene szétválasztanunk, hogy továbbra is összetartozók és egészek maradjanak, általánosíthatók. Mintha eget a földtől, sötétet a világostól – a saját kezünkkel, a saját szemünkkel és a saját hangunkkal. Ez a saját lenne a *saját* műalkotás; megismerés, tapasztalás és vagy ítélet, vagy mégsem az. Akár egy jó regény, amelyik mindent megoszt, szétválaszt és elemez, és mégis mindent egészben tart. Szóval teremtés, újratemtés. A saját képességeink, a saját különös képességünk láthatja csak a megszokottban is azt a különöst, ami másnak meghatározott módon lehet általános, vagy pedig a dolgok összefüggéséből ki nem ragadott egyes, ami persze ugyanúgy különöset jelent, csak másképp, az általános és az egyes oldaláról. Nincs különbség, csak egy kicsi, mivel az a különbség is összefüggése valaminek. Ezáltal a különös igazából csak nekünk lesz különös, mások számára is felfogható érzékeség.

A városba érkezésem után néhány nappal, új szokásaim rendjében, ismétlődő jelenségek hatására nem volt nehéz általánosításokat megfogalmaznom, miközben azt vettem észre, hogy a különböző tartalmú élmények kiegyenlítődnek, szinte önmagukat

ellenpontozzák emlékezetemben. Mintha motívumai volnának egy megértésre vágyó műalkotásnak, ami csak az ellentmondások halmozódásának mértékében szólhat egyre pontosabban és világosabban magáról, s amit az általánosítás egyébként elsősorban primitíven fog össze: a hangulat hoz létre valamiféle korai, megsejtett igazságot, ami jobbára még ki sem mondható, legföljebb csak egyszavas jelzők formájában, hogy igen, ez szép és rendes, az érdekes, amaz meg csúf és ronda.

Turistaforma zárandokként jártam a várost. Ezért gondolom azt, hogy nekem szerencsére nem volt, nem is lehetett inkognitóm, mert köztes és átmeneti állapotban éreztem magam: kitérő az otthontól az otthonig. Vagy az önmegfigyeléstől a más megfigyelésig, ami megint csak önmegfigyelés, a *máson* keresztül, visszaható módon. Ez a kis kitérés azonban, a megszokottból való kimozdulás nem volt elég ahhoz, hogy fel szabadult, gondtalan turista legyek. Ellenben ahhoz meg talán túl sok is volt, hogy zárandokként a magam útját járhasam.

A turista többnyire megelégedett, miközben több-kevesebb sikerrel kerülgeti a bennszülöttek kicsinyes csapdáit.

A zárandok jóval nagyobb csapda áldozata, ha úgy tetszik, egy maga választotta csapdáé, ha eléri a célt, akkor sincs kiút önmagából.

A zárandok valamit ismétél, újrajár, útját, idejét a múlttal méri, hasonul és azonosul.

A turista számára a múlt a legjobb látványosság.

A zárandok bőjtől, áldozik és imádkozik. Ha elfárad, megerősödik.

A turista kikapcsolódásra vágyik, gondtalan életre, hiszen ő munkájával előzetesen már meghozta az ehhez szükséges áldozatot. Megerősödésének mértéke a pihenés minőségétől függ.

A negyedik napon a Montmartre-on jártam. A hegyre kanyargós kis utcákon jutottam föl, találmra választva meg az irányt. A rue Norvins felől érkeztem a place du Tertre-re, ahol tájfestők, portrérajzolóak aligha képesek a századelő hangulatát tömegüknel fogva megidézni, mégis ezért vannak itt, hogy állványos rajztábláik előtt mindennapi kenyéréért dolgozzanak. Harmincötzör harmincnyolc méteres tér, valamikor a hegyen lakó apácák pellengérező helye. Az akkor izgalmasabb lehetett, mint ez a mostani. A lombos fák alatt ülnek sorban a festők, akik, bár sokan vannak, a nagy forgalom miatt mégse tétlenkednek. Alig lehet körbejárni a kicsiny teret, annyian vannak. Lassan haladok előre, de mivel egyébként is van időm, megnézem, hogyan is készül az alkalmi portré. A gyors és biztos kezű emberek iránt mindig is volt bennem rokonszenv, általánosságként legyen mondva. Ezeknek a rajzolóknak a munkáját az teszi izgalmassá, hogy rövid idő alatt olyan művet kell produkálniuk, ami a megrendelő számára, ha nem feltétlenül tetszetős is, de azért elfogadható. Egyszóval nem hibázhatnak akkorát, hogy a kép rajtuk maradjon, ne legyen eladható, netán művészeti problémákra hivatkozva félbehagyják munkájukat – nekik minden arcot el kell fogadniuk, mindegyikből ki kell hozniuk valamit.

Az egyik ötven év körüli francia-japán művész épp akkor kezdett egy negyven körüli, kissé telt idomú angol hölgy portréjába. Mellette fiatalos francia nő dolgozott egy lány portréján. A japán színes krétával rajzolt, a francia egyszínű grafittal. Mindketten a szem megformálásával kezdték. A japán időnként, hogy hitelesen visszaadja, érzékeltesse a természetesen árnyékolt arcbórt és az asszony által megélt éveket, tenyérének élével eldörzsölte az erősebbnek érzett vonalakat. A másik a lány portréján semmit nem árnyékolt; ennek a tizenöt év körüli lánykának az arcán nagy piros patánások voltak, s kíváncsian vártam, a művész hogyan érzékelteti majd a képen. Amint-

hogy a japánnál meg azt figyeltem, kifesti-e a nő szemét úgy, ahogyan az a valóságban is látható. A képek félóra alatt elkészültek, a francia művészé néhány perccel előbb, mert a lány sürgette is a dolgot. Pattanásoknak a képen nyoma sem volt, s a lány valahogyan érettebbnek látszott, mintha a művész az idealizált képpel megelőlegezte volna a lány biztató jövőképét; főbb vonalaiban ugyan hasonlít majd erre a mostani valakire, de szebb lesz, sőt nagyon szép lesz. A lány csakúgy százötven frankot fizetett a munkáért, mint az angol hölgy a japán művésznak, aki, realistiként, nem mulasztotta el kifesteni a nő szemét, nem tagadott le semmit a kerekded vonalakból, sem az évekből. Ezek az arcok, szinte hihetetlen, mert talán én is a rajzolók szemével próbáltam őket nézni, a legapróbb részletekig bennem maradtak. Saját arcomról nincs ilyen határozott és aprólékos képem, mint az övékről.

Aztán az Église Saint-Pierre és a Sacré-Coeur megtekintése, no és a kötelező imádások után lementem a bazilika előtti teraszra, ahonnan kétfelől futnak a lépcsősorok az alsóbb teraszokig. Előtte azonban, amint indultam lefelé, rátenyereltem „Párizs tetőire”, arra a lépcsősor végén elhelyezett márványlapra, úgynevezett orientációs táblára, amelyen vésővel rajzolták ki az onnan látható háztetőket, megjelölve egyúttal a fontosabb épületek nevét és távolságát is.

Talán már egy órája olvastam a felső terasz középső padján, mikor hangos beszédre emeltem fel a fejemet. Mellettem két rendőr faggatott egy tíz-tizenkét év körüli fiút. Ez a gyerek egyike volt azoknak az arab fiúknak, akik a forgalmasabb helyeken a turistáknak dupla áron kínálják jéggel tömött műanyag ládáikból a dobozos kólát. Az efféle köztéri árusítás tiltva van, s maguk az árusok is úgy rendezik el apró portékáikat, képeslapokat, az Eiffel-torony különböző méretű makettjeit, léggömböket, sapkakollekciókat, röpdőső papírmadarakat, hogy rendőrvész esetén könnyű legyen a csomagolás és a tömegben való felszívódás.

A fiú úgy ült le mellém, üres kézzel, mintha maga is turista volna, méla tekintettel figyelve a teraszokon nyüzsgő, lépcsőjáró emberek sokaságát, sugallni akarván talán, hogy a térség bizonyos matematikailag is ellenőrzött esztétikája után számolt a saját arab számaival, miközben ügyet sem vet az oldalt felfelé erőlködő fogaskerekűre és a fürkésző rendőrökre. A módszer azonban nem vált be. Külseje egyébként is elárulta, hogy nem tartozik hozzám. A két rendőr kiforgattatta vele a zsebeit, indulatos hangjukban benne volt a gyarmatok iránti gyűlöletük. Majd, akár a filmekben, végigmotózták a fiút, aki ijedt volt és alázatos. Én, könyvemmel a combomon pihentetve, szemérmetlenül néztem a jelenetet. A hozzám közelebb álló rendőr ezt észre is vette, eléggé sokatmondó volt a pillantása. Álltam a tekintetét, nem fordítottam el a fejemet, hadd legyen csak tanúja az itt történeteknek. A rendőr abban a néhány másodpercben talán arra gondolt, hogy engem sem ártana igazoltatni, megmotozni, ürügynek bármi jó, de aztán mégsem, nem történt semmi, a fiút sem bántották, kétfelől fogva elvezették. A lépcsősor melletti bokor alól kiszedették vele az eldugott hűtőtáskát, miközben óvatosan megvizsgálták a közeli kukát is. A tavalyi merénylet óta a város legtöbb kukáját zárva tartják, de ez nem is az a hengeres, kerek, barna kuka volt, hanem egy nagyobb gyűjtő, de a rendőröknek ez mindegy volt. A fiú egy barna selyemsálat hagyott a padon, ezt az arrább ülő idősebb arab férfi vette észre, én másra figyeltem, s szólt utánuk. A rendőrök visszaengedték. Vagy tíz perc múlva ez a sál a fiú nyakában lobogott, akkor láttam utoljára, a lépcsősoron szaladt lefelé üres kézzel. Lehet, hogy megszökött, lehet, hogy futni hagyták, nem tudom. A rendőrök mindenesetre nem mentek utána.

Időközben a mellettem lévő padon az arab férfi etetni kezdte a madarakat, a zöld és lejtős parkrészen tanyázó verebeket és galambokat. Elég idős volt már, barna zakót és barna nadrágot viselt, fején pedig, a meleg ellenére, csúcsos szőrmekucsmát. Sötét szakállában fény volt az őszesség. Gyönyörködni lehetett abban, ahogyan a madarakat eteti. Az volt az érzésem, régről ismeri őket, s hogy a madarak is őt, itt ül minden nap, ugyanaz a kéz, ugyanaz a melegség, ugyanaz a morzsa. A verebek egymást váltották feltartott hüvelykujján. A kenyérdarabkát három ujjal fogta, amiből a veréb lecsípett egy kis darabot, majd odább repült, hogy nyugodtan elfogyassza, s már röpült is vissza a padhoz, szinte megállt a levegőben a férfi előtt, várván, hogy újra szabaddá váljék az ujjá, rárepülhessen a következő falatért. Ugyanakkor a férfi a másik kezével morzsákat szórt a bátortalanabbjának. Tegnap, mikor a Comédie-Française előtti téren, a szökőkútnál ültem, a véletlenül elhullajtott kekszdarabkáimmal magam is spon-tán madáretetővé váltam, mert a kút mellől, a félköríves szellőzőrács felől megjelent egy galamb. Hamarosan egy másik. Amikor pedig darabolni és szórni kezdtem a kekszet, pontosan nem tudom, honnan, de annyi galamb szállt elém, hogy sikerült elre-kesztenem velük a taxiparkoló felé tartók útját.

Itt is nagyon sok madár összegyűlt, s egyre több bámulója akadt az etetésnek. Egy fiatalokból álló japán csoportnak – három fiú és egy lány – annyira megtetszett a do-log, mint az a japánokkal könnyen megesik, hogy kedvet kaptak az etetéshez. Eleinte úgy látszott, hogy nem tudják elhódítani a madarakat az arab férfitől, aki szótlanul, szinte egykedvűen szórta tovább az eleséget. A fiatalok ellenben hangosak voltak, ja-pánul valami olyasmit mondtak, hogy *csipcsirip*, de azt lehetetlenség visszaadni. A ke-nyérmorzsákkal is, láttam, baj volt, túlságosan nagyra tépték. De aztán megfigyelték, kitűnő japán szemükkel, hogy az öreg hogyan csinálja. Ők is úgy csinálták, kitűnő ja-pán érzéssel. S bizony, a madarak kezdtek hűtlenek lenni, egyre többen pártoltak át az idegen kézre. Mikor az arab férfi felállt a padról, a fiatalok ültek a helyére, jó mulatság, élvezték a sikerüket, vagyis azt, hogy a madarak méltónak találták őket arra, hogy kezükből eleséget vegyenek, érezték a megtiszteltetést. A lány japán módra fotózott. Ekkor hátulról egy kisfiú jelent meg, talán hároméves lehetett, egy amerikai kisfiú, aki a madarak közé szaladt; tapsolt, kiabált, a lábával dobantott, nem törődve sem a ja-pánok, sem a madarak elfoglaltságával. A madarak nehezen akartak megijedni, inkább hátráltak, semmint repültek, s amelyik fölszállt, csakhamar visszatért. Az amerikai kis-fiú nem adta föl, csak a japán fiatalok, akik előbb elszóltanodtak, majd abbahagyták az etetést, végül némán fölszedték csomagjaikat, és elindultak a lépcsőn lefelé. Végre a madarak is szárnyukba fogták a szelet, két csoportra válva mind elröpültek. A fiú szü-lei a pad mögül mosolygósan, kamerával nézték a jelenetet. Ezután már én sem ma-radtam sokáig, fölfelé indultam el, mármint arrafelé mentem, amerről jöttem.

Lebegés volt az a tíz perc, míg nem tudtam eldönteni, merre induljak, mihez is fog-jak egyedül a pályaudvaron. Nem volt pánik, nem volt kétségbeesés. A sok *talán* és a sok *lehet* lebegtetett. *Váratlan* volt a helyzet, mert nem várt a pályaudvaron az, akinek kellett volna. Rém bénító érzés. Már látszik az ég, de hirtelen, mihelyest szeretnék ki-lépni az addig ismerős világomból, ugyanúgy nekiütközöm valami láthatatlannak, és ugyanúgy nem értem a dolgot, akár a nyári napon szobánkba tévedt légy, mikor az ab-laküvegnek repül.

Eltévedtem, pedig még el sem indultam. Sőt éppen ellenkezőleg, most az előbb ér-keztem.

Az üvegekupolás csarnok hosszú, de azért nem túl széles folyosóra hasonlít, melynek nyitott oldalán sorakoznak a vágányok a fedett peronjaikkal, míg a túlsó oldalon van a metrőbejáró és a váróterem. Ennek a folyosónak az elején található az indulási oldal, a másik végében, ahol álltam, az érkezési, a kettő között pedig jegykezelő automatákkal felszerelt kapukon keresztül kelhetnek át azok, akik a Párizstól keletre található városok valamelyikébe vonattal szeretnének utazni.

Néhány bizonytalan lépést teszek előre, az egyik csarnokbeli trafik irányába, ahol pénzt kellene váltanom ahhoz, hogy telefonálni tudjak. De az is eszembe jut, hogy Zita most, ha egyszer nincs itt, akkor biztos dolgozik, hiába is keresném a lakásán. A folyosón ebben a déli órában nincs tömeg, de az emberek keresztbe-kasul járkálnak, a csomaggal és a csomagra vigyázni kell. Az ismerős arcot sehol sem látom.

Eredetileg úgy volt, hogy Árpád jön ki elélem, de ez a kijövetel olyan jól sikerült, hogy már előző nap, a pesti Keletiben, öt perccel indulás előtt találkoztam vele, váratlanul megjelent a fülkében, s gyorsan elmondta, hogy előző nap haza kellett jönnie, de én csak menjek nyugodtan, Zita várni fog.

Telefonálási szándékomról lemondva, visszasétáltam ahhoz a vágányhoz, amelyikről időközben kihúzták a vonatomat, de mert előzőleg egy bordázott alumíniumlemezrel borított oszlopon a város térképét láttam kifüggesztve, úgy találtam helyesnek, ha alaposan tanulmányozom az útvonalat, hogyan lehetne legegyszerűbben eljutni a lakáshoz, oda, ahol feltehetőleg senkit sem találok. Ennél jobb azonban nem jutott eszembe. Mindeközben eltelik tíz-egynéhány perc.

Aztán vállamra veszem a hátizsákot, és elindulok a metró felé. De már látom, ha jól látom, hogy épp abból az irányból valaki nagyon mosolyog felém. Igen, szemérről, mosolyáról rögtön felismerem Zitát. Hogy nemcsak annyit tudok a városról, amennyit magam tapasztaltam, láttam belőle vagy olvastam róla, azt elsősorban neki köszönhetem. Többnyire praktikus és gyakorlati tanácsokat meg némi francia konyhát. Persze hogy várt rám. Csak rövid időre ment el, miután megtudta, hogy a vonatom hetven percet késik.

Balkán ABC-nek nevezhetném annak az óriási üzletháznak az élelmiszereket árusító alagsori részlegét, ahol kedélyeket borzoló közbjáték tanúja lehettem. A címbeli összetételre természetesen nem a bolt felénk gyakran kifogásolható külleme vagy higiéniai állapota szolgált, hanem az emberi indulatok ismerőssége, hogy a kölcsönös meg nem értés következtében akár tettelegesséig fajulhat két ember vitája.

A Champs-Élysées egyik elegánsnak mondható üzletházáról van szó, egyenruhás biztonsági őrökkel s az ízlésesen kínált áruk bőségével. Nem sokkal az éjjeli zárás előtt érkeztem ide, de azért elég időm maradt arra, hogy kényelmesen megválasszam, miből mit vegyek. A nappali forgalomra emlékeztető nyüzsgés csak azután kezdett szűnni, hogy eljött az éjféli, bejelentették a zárást, majd az embereket a pénztárgépek felé kezdték terelni. Négy gép működött, eléjük tömörültek a sorok. Én a jobb szélsőbe álltam, mert ehhez voltam a legközelebb, s mert éppen akkor lépett ki onnan egy fiatal nő, és pillanatnyilag ez látszott a legrövidebbnek is. A fiatal nő hangosan méltatlankodott a pénztárosnő lassú munkája miatt.

Mögém már senki nem állt be. Én voltam az utolsó a sorban. Elöttem egy magas, haját lófarokban viselő fiatalember állt, aki egy perc múltán szintén ítéletet mondott a pénztárosnő munkájáról azzal, hogy a kezében tartott holmikat egyszerűen ledobta

a földre, kényesen, mesterkélt eleganciával s szó nélkül kísértelt az üzletből. Ha ez így megy tovább, gondoltam, mindjárt én következem.

Volt időm megfigyelni a pénztárosnő munkáját, aki ugyanúgy piros köpenyt viselt, mint a többi női eladó. Fiatal volt, fiatalabb annál, mint amennyinek kissé elhízott arcával látszott, mindazonáltal valódi korát megállapítani nem nagyon tudtam, úgy huszonöt és harmincöt közé tettem. Barna haja rövid volt és göndör, szeme alját kékre, duzzadt ajkát vastagon pirosra festette. Én semmi lassúságot nem éreztem. Látszott rajta, hogy fáradt és ideges. Ki tudja, milyen napja lehetett. Mindennek ellenére a fényceruzás műszer előtt rendre pakolta az áruházi szatyorba a holmikat, számolta a visszajárót. De mert a másik sorba átállt fiatal, vékony nő újakezdte a méltatlankodást, pénztárosnőm nem áttalott visszaszólni, hiába csitíttatták a gépeknél dolgozó kollégái. Ilyenkor a munka valóban nem haladt; míg szólt, pénz sem mozdult. De neki a kölcsönös becsmérések közepette is folytatnia kellett a munkáját, pedig látszott, hogy az indulattól számokra, árukra egyre nehezebben koncentrált, a pénzt, hogy el ne tévessze, hangosan, precízen számolta. Vesztes, gondoltam, mégse így leszel.

Kényszerű és rövid ideig tartó elfulladásait egyre harsányabb kitérések követték.

Már csak egy vevő volt előttem, kosara gyorsan kiürült. Most én következtem, rakta, pakolta, már sietett, a visszajárót nekem is hangosan számolta le a fekete gumiszlagra. Pontosan, hiánytalanul. Nem tévedett, a robbanás küszöbén is tudta, mit csinál.

Amint letette a pénzt, olyan erővel vágta be a pénztárgép fiókját, hogy az be sem tudott kattanni, nyomban visszaugrott, s az érmék kis rekeszes fészkekből tékozlón repültek szerteszét. Pénztárosnőm a visszacsapódó fiók lendületével lökte ki magát szolgálati ketrecéből, és kiabálva rohant a fiatal hölgy felé. De az a néhány méter távolság tele volt akadályokkal. A két pénztárgép között rágógumikat kínáló alacsony szekrény állt, erre nem mehetett. Legkönnyebben mellettem tudott volna bejutni az eladótérbe, de ehhez meg kellett volna kerülnie saját pénztárgépét, s ő inkább a rövidebb utat választotta. Azt hiszem, szerencséjére. Mert a másik pénztáros, egy barna köpenyes férfi, időben elkapta és visszarántotta kolléganőjét, amikor az a sor mellett a hátrább álló nő felé rohant. Ez a nő szintén kiengedte a hangját, ijedt, foltosan piros arcán ott volt félreérthetetlenül a félelem: a pénztárosnő kitépi a haját, kikaparja a szemét.

Valami olyat láttam, ami nemcsak indulatról és bátorságról vagy éppen a félelemtől szólt, hanem a szabadságról is; ennek a pénztárosnőnek mintha a szabadsága lett volna több, joga ahhoz, hogy a vevőkkel szembeni kötelező szolgálatkész magatartást, mely egyben személytelenséget is követel tőle, megtagadhassa és felrúgja, ha emberi méltóságát is sértő megjegyzéseket hall. Előző nap a belvárosban, pontosabban a boulevard Saint-Germainen és környékén népünnepély volt. Ilyenkor, a nyári napforduló estéjén a zenét ünneplik lármásan, sokféle muzsikával és tánccal a párizsiak; a tömeg óriási, s tán épp ezért béketűrő. Kiváltképp az utak közepén rekedt autósok voltak azok, akik tehetetlenül és némán ültek odabenn, mint Cortázar hősei *A déli autópályában*, Párizs alatt, a forgalmi dugó első napjaiban, nemegyszer elnézően fogadva a fiatalok tréfáit, autóik megszenteltségtelenítését. A pénztárosnő története lehet egyedi vagy különleges, de lehet, hogy ha nemzeti szimbólumokra gondolok, általánosítanom kell, mondván, a dolog persze nem komoly, csak az errefelé szokásos kakaskodás.

A szürke zakós fiatal hölgy talán maga sem hitte, hogy az eladó fellázad ellene. Azt meg végképp nem, hogy képes rárontani. Meghárításra azonban nem maradt ideje, most már vállalnia kellett az összecsapást, a tettlegességet, ő egyébként sem veszíthet a dolgon, legfőlegb néhány hajszálat, amiért a cég majd busásan kárpótolja. Két mé-

ter, ha lehetett közöttük. Ordibáltak, csapkodtak egymás felé, de mivel mindkettőjüket lefogták, a közelharc elmaradt. Dühében a pénztárosom valamit még a másikhöz akart vágni, ám jobb nem akadt a kezébe, mint egy üres áruházi szatyor, amit az egyik csőszlopról tépett le. Ezt hatalmas erővel hajította a hölgy felé, a könnyű nejlon azonban szinte semmit nem repült, zizegve szétbomlott előtte. Ebben az erejét veszített dobásban, a rossz szellem módjára elszálló szatyorban benne volt mindaz, ami az összetöretéshez és megsemmisüléshez kellett, mert zokogva kollégájára borult. Feladta, és a kollégája minden ellenállás nélkül kísérté vissza a géphez. Majd segített neki fölszedni az aprót.

A hosszú és széles Champs-Élysées-re a Concorde tér felől érkeztem. Mintha egy óriási, fénnel telt tükör keltené, teremtené a térség szinte zavaróan pontos szimmetriáit. Sehol nincs billenés, közel s távol, jobbra és balra. Úgy tűnik, mindennek van valami párja; megfelelés, társítás, házak, szobrok, szökőkutak és fasorok szerint. S ami ellentét van, az is a harmónia része, a lassú emelkedése.

A Champs-Élysées kezdetén, de már a nyírott gesztenyefák alatt van egy kis kút, a levegőtől és víztől zöldre oxidálódott vízköpő, ami már a Marcel Proust allé része; innen indul s tart vagy ötven méterig az a valószínűleg századfordulós korzó, melynek egyszerű vasvázás oszlopai fölé cirádás nyeregteret emeltek. Ennek nincs párja a túloldalon, sem előrébb, sem hátrább. Egyedülálló. Csak a múlt sétál ki alóla: „*A Champs-Élysées-re járást tűrhetetlennek éreztem. Hogyha Bergotte leírta volna valamelyik könyvében, biztosan szerettem volna megismerni, mint mindent, aminek a »mása« előbb képzeletemet foglalkoztatta. Ez ugyanis melengette, éltette, megszemélyesítette őket, és így kedvet kaptam ahhoz, hogy megkeressem mind a valóságban; de ebben a nyilvános kertben semmi se kapcsolódott az álmaimhoz*” – írta Proust. Nekem sem, mondom én.

A város jelene, ahová vagy amibe megérkezünk, tulajdonképpen egy olyan múlt, melyhez nekünk eddig nem sok közünk volt. Van tudásunk erről a múlttól, ám nincs róla konkrét emlékezetünk.

Azt a különös szorongást, amit egy idegen városban, érkezésünk után egy-két napig érezhetünk, a helyismeret hiányával, részben az ismeretlentől való természetes félelmünkkel, a még kielégítetlen vágyak izgalmával, a környezetváltozás okozta nehézségekkel szokás magyarázni. Mindez logikus és könnyen érthető. Én csupán azzal egészíteném ki a felsorolást, amivel saját szorongásom elemzése közben szembesülnöm kellett – nem túlozván el a dolog jelentőségét, mondhatnám, valóban bagatell dolog, ha szorongáskeltő tényezőként azt az idővel oldódó problémát említem, hogy az első napokban *hiányoztak az emlékeim*. Természetesen nem az itthoniak, hanem az ott még meg sem szerzett emlékeim. Szóval van egy kis epizód az ember életében, aminek kezdetén még nem nagyon lehet tudni, mi lesz és hogy lesz, s egy darabig emlék nélkül kell élni. Ami persze nem jelent múlt nélküli életet, de a probléma megoldódásáig jelenthet idegenséget, azaz az otthonosság érzete függhet ettől a szinte észre sem vehető hiánytól.

Emlékeink, legyenek azok bármily pontatlanok vagy ellentétes tartalmakkal telítettek, a folyó időben elejtett jelenünk kis horgonyai, amelyek nem hagynak elsodortatni bennünket. Sőt a mélység színén mintha külön életet élnének, mintha átváltoznának gyökerekké, hogy észrevétlenül fölszívjanak valamit az idők mélyebb rétegeiből, ami saját létbevetettségünk megértéséhez talán elengedhetetlenül szükséges.

Az időben problémátlanul talán csak a gyerekek élnek úgy hat-hét éves korukig. Számukra a napok nem múlnak és telnek, hanem egyszerűen *vannak*, minden különbözőbb ígéret nélkül, egyfajta örökkévalóságban és tehetetlenségben. Az öregeknek hasonló ígéretnélküliségben állapotodhatnak meg a napjaik, csak éppen a végesség felől. És bármily éles is emlékezetünk saját múltunkra irányított távcsöve, születésünk horizontjái sem látunk el. A világ kezdete nem emlékezéssel kezdődik, de a kezdet csak az emlékezéssel kaphat helyet és időt. Ha a hely még ismeretlen számunkra, az csaknem teremtői létállapot; figyelmünkkel teremtünk. Újra kell látnunk mindazt, amit egyébként a megszokás majd észrevétlenül itt is ugyanúgy eltávolít tőlünk, mint odahaza a fákat, az utakat, a madarakat, a házakat. A figyelem és a megszokás közötti átmenetben látható emlékként legtisztábban a szemlélt dolog.

Tapasztaltam, hogy figyelés közben hiábavalónak tűnik az erőfeszítés, hogy rögtön emlékként őrizsem meg a látottakat. Sokszor mégis ezzel a kétértelmű figyelemmel néztem a dolgokat magam körül, ami, azt hiszem, nem vált az élmény javára. Mert az az előrevetített gondolat, mely máris múltként, de el nem múló emlékként kívánja látni és érezni a jelen élményét, tagadhatatlanul zavaró, sőt annál is inkább az, mivel a későbbi felidézésben e zavar is az élmény részeként jelenik meg. Emlékeim egy része is ilyen, s csak egy-egy pillanathoz köthető: mondjuk amikor a Notre-Dame „Végítélet kapuja” előtt álltam. De ennek a mostani jelennek szóló pillanat volt az is, amikor „A világ négy sarka” című szoborcsoportot néztem egy szökőkút közepén, a Luxembourg-kertből jövet, az Observatoire sugárút és a boulevard Saint-Michel sarkán. Aztán a Palais-Royal klasszicista kolonnádjának előterében, a sötét és fekete csikos oszlopok között azokat a gyerekeket, akik a föld alatti vízkereszteződés fölé emelt négyszögletű kútnál a turisták *emlékpénzeit* próbálták kipecazni a spárgák végére kötött mágnesekkel. De volt ilyen pillanat a Bois de Boulogne sétányain is, mikor magam is könnyű távfutóként szapora ritmusban szívtam magamba az erdő hűvös levegőjét. Itt van aztán a misekezdetkor meggyújtott hét gyertya a Saint-Leu-Saint-Gilles-templomban, az ujjaimon meg annak a tizenkét betűnek a nyoma, amit a Père-Lachaise temető egyik fekete márványába vésővel írtak és arannyal festettek.

Aztán otthonról hozott szokásaim lassan megszervezik a maguk itteni szokásait. Például hogy mielőtt a járdaszigetről lelépnék, ajánlatos a lábunk elé nézni, nehogy a padka mellett kábé harminc centi szélesen áradó vízbe lépjünk, amivel itt az utca-seprők dolgát könnyítik meg; elég lesepernie a járdáról a kisebb szemetet, a sebesen rohanó víz a kupacokba gyűjtött hulladékot is lemossa a csatornákba. Vagy hogy gyalogsként, ha nem jön autó, átkelhetek a pirosra is, itt nem szokás megvárni a zöld jelzést. A boltban sem feltétlenül szükséges kosarat venni a kézbe. De mondhatnám a lefekvés előtt elszívott utolsó cigim szertartásosságát, amit odakinn, a nyitott lépcsőforduló és a liftház között végeztem, mintegy hétemeletnyi magasságban. A boulevard Delessert-en álló háznak egyik padlástéri bejárójából néztem esténként a pár száz méterre magasodó Eiffel-torony felső harmadát. Azért csak ennyit, mert az alsóbb részét a balra kiugró épületszárny tetőzete eltakarta előlem. Ellenben zavartalan kilátás nyílt a távolabbi Maine-Montparnasse felhőkarcolóra, melynek világító ablakai csillagfényvel vegyültek. De hát ez sem így volt egészen, onnan egyszerűen hiányzott egy darab ég, a csillagok meg mintha visszahúzódtak volna. Ugyanakkor a közeli toronynak az erős reflektoroktól négyszögyszerűen volt bőbitás a teteje, ami időnként sejtelmesen ezüstös ívfényben szikrázott föl, mintha megfejtésre váró üzeneteket küldene szerte a világba.

A hangok, a látvánnyal ellentétben, szinte rögtön emlékekké válhatnak. És valóban, első párizsiasnak mondható emlékem is hangemlék. Úgy vettem észre, hogy a városban a zene úgymond hozzátartozik a látnivalóhoz. A nevezetes helyeken magányosan vagy csoportosan zenélők olybá tűntek, mintha a város tér-idő koordinátájában kijelölnék „ideiglenesen állandó” jelenlétükkel a metszéspontokat. Hangadók, s kizárólag csak a jelenben hallhatók. És mintha köztük és a turisták által látogatott műemlékek között tényleg létezne valami kölcsönösség, egymást szolgáló viszony; a hangszerrek békésen, kedélyesen szétválasztják és összefűzik a nekünk szóló pillanatokat.

A fénynek meg mintha köze lenne a hanghoz. Amikor szokás szerint éjjel után egy óraker lekapcsolták az Eiffel-torony díszkivilágítását, a monumentális „öreg hölgy” amolyan *fényruháját* levetett *csőndvázként* állt tovább az éjszakában. De mintha nemcsak a torony hallgatott volna el, hanem az egész környezet; lassan elnéptelenedett a Trocadéro tér és a Chaillot-palota két félkör alakú szárnya között elterülő terasz. Csak néhány fiatal maradt még, akik görkorijaikkal a lépcsőkön ugrattak.

Az első spontán zeneélmény a Gare de l’Estről jövet az egyik metrókocsiban ért, ahol vagy két-három megállót tangóharmonikázott végig az a középkorú, robusztus termetű férfi, aki úgy állt meg a kocsi közepén, szétvetett lábbal, akár egy kapitány a hajója fedélzetén. A Piaf-sanzonok között „Párizs ege alatt” – kihúzta ezt is szépen a hangszeréből, odalent.

Megérkezésem estéjén ünnepelték a zenét az utcákon. Megtudtam, hogy ez afféle előünnepe a nagy júniusi nemzeti ünnepnek, s annál talán felszabadultabb és vidámabb is. Úgy látszott, jókedvben valóban nincs hiány.

A járdákat a legkülönbözőbb zenéket játszó együttesek foglalták el, gyakran alig volt köztük tíz méter. Ennek megfelelően az utakat a tömeg foglalta el, elzárva a gépkocsik, de még a mentők útját is, föl nem fogva, hogy azok miért is jöttek erre, vagy miért nem terelték el a forgalmat még időben másfelé.

Egyes zenészek úgy emelkedtek a tömeg fölé, hogy egy lecsupaszított teherautó platóján játszottak, azt alakították át szőnyegekkel borított, fadézsás pálmákkal díszített színpaddá. A hangfalak, dobfelszerelések és erősítők fölött színes lámpák villogtak, a zenészek, fehérek és feketék, karneváli hangulatban adták elő műsorszámukat. A Marais negyedben, egy kisebb téren rendszeren megépített színpadról szórakoztatták a téren összegyűlt s a kávéházak teraszán üldögélő embereket. Itt elsősorban szonokat adtak elő, a frakkba öltözött énekes táncra buzdította a közönséget, pedig a fák közt nem sok hely maradt, de annak, aki táncolni akart – volt rá bizonyosság – kis hely is elég volt. És táncoltak fiatalok és öregek egyforma derűvel, egyesek méltóságteljesebben, mások lendületesebben és felszabadultabban. Közelségük ellenére nagyon távolinak éreztem örömeiket; kialvatlan és fáradt voltam, végül is Pest óta nem hunytam le a szemem. A zene sem volt igazán élvezhető, összekeveredtek a dallamok, egyetlen óriási hangzavar lebegett a város fölött. Valamivel jobb volt a helyzet a Vogézek terén, ahol az árkádok alatt muzsikálókat már több időm volt megfigyelni, tér meghallani; volt itt francia népdalokat játszó csoport, barokk zenét előadó művészek, kórusok. Az utcán, az árkádsor és a bezárt park lándzsafarmás kerítése között román együttes járta körtáncát; monoton dallamvezetésű énekük a kör tágulása és zsugorodása szerint élénkült, halkult, időnként tapssal kísérték a ritmust, s ahogy járták a táncot, a pulzáló láncba egyre többen belekeveredtek a bábáskodók közül. A kör közepén persze mindig állt valaki, akinél volt egy kispárna. Magának a csoportos táncnak is valami párnatánc a címe, mert azzal végződik, hogy a belül állónak valaki ezen a párnán ad csókot.

Másnap az Opéra előtti forgalmas téren, a metróbejáratnál egy skót népviseletbe öltözött férfi fújta a bőrtömlős dudát. Az Église Saint-Pierre kapujában egy sűrű garbós, borostás arcú fiatalember egyedül, de egy iskolás csoport cikizésétől kísérve énekelte kottából szívhez szóló dalát. A Sacré-Coeur előtt újabb tangóharmonikás. A Notre-Dame előtti tér közepén egy másik fiatalember gitárjával és üveg borával ült a földön, s mély átéléssel pengette, énekelte a Doors együttes örökzöld számait. A Champs-Élysées-n magnózenére táncolt vagy inkább végzett akrobatamutatványokat két fiú. A Chaillot teraszán, illetőleg a Trocadéro-kertben éjjel-nappal, szünet nélkül hallani lehetett a többségében néger fiatalok tamtamdobjait, melyek méretüktől függően szólnak különféle hangmagasságokban. A pergőbb ritmusú szólamokat monoton ütemekkel keverik, egyszerre vagy három-négy is felelget egymásnak. Nagyvárosi dobnyelv: motívumismétlő, recitatív dallamformulák rögtönzésszerűen egymáshoz kapcsolt füzerei. Válasz és felelet a felhívásra. A legegyszerűbb hangkeltések közé tartozik két tárgy összeütése, vagyis a dobolás. Ennek eszközei pedig igen változatosak; az itteni fiatalok kézi üstdobot és a hónaljban tartható, kehely formájú dobokat használták kisebb-nagyobb méreteken. A ritmus már nyelv. A zenében túlzottan dallamhoz szokott fülem úgy érzékeli ezt a dobolást, mintha egy soha fel nem épülő zenének hallanám az alapjait. A beszéd levegővételét anélkül, hogy a szavakat hallanám. De mert nem érzem a tagolásokat, nem értem pontosan, miről szól; egybehangzik, szédületes pörgés, megragadható mondanivaló nélkül. A Trocadéro közelsége miatt a szobában is hallom a dobolást. Elalvás előtt hanyatt fekvé hallgatom ezt a sajátos dobnyelvet, egykori beavatások misztériumjátékának emlékhangjait.

Az Odéon sarkánál, amint a Luxembourg-palota felé kanyarodtam, talán attól a hirtelen mozdulattól, hogy az út szélén parkírozó autót megkerülve léptem föl a járdára, biztosan nem tudhatom, szívdobogást kaptam. A rue Bonaparte felé tartottam, a Magyar Intézetbe, s hogy le ne késsem a találkozt, nem volt időm megállni. Időnként vannak ilyen szívdobogásaim, a dupláját vagy talán a háromszorosát veri a szívem, a felgyorsult véraram megnöveli a belső nyomást. Tapasztalatból tudom, hogy legkönnyebben akkor áll helyre a szívritmus, ha benn tartom rövid ideig a levegőt. Ez többszöri próbálkozás után általában segíteni szokott.

Tudtam, hogy meg kellene állnom. Tudtam, hogy mély lélegzetet kellene vennem. De mindegyre nem volt időm. Siettem.

A palota bejárata előtt, az úttesten női rendőr irányította a forgalmat. Elhaladt kelesztben előttem a szenátus emberét szállító autó, mely itt a többi gépkocsival szemben elsőbbséget élvez. A rendőrnő az út közepén állt, szenátusi kocsit nem jött több, engem nézett. A szívem továbbra is. Nem állhatok meg. Nem tehetek úgy, mintha rosszul volnék. Az gyanús lehetne.

Figyeltem, hogy figyel. Nem intett, elengedett.

Már kezd kifehéredni az utca.

Nincs messze. A sarkon túl. El kell jutnom odáig.

Megállok. A falnak dőlök. Nagy levegőt veszek. Visszatartom. Semmi. Még egyszer. Néhány méterrel arrább. Eredmény nélkül. Kezd idegesíteni a dolog. Ennyi ideig soha. Arra gondolok, hogy ez úgysem tarthat örökké. De azért nem bízom el magam. Mert semmi. Csak heves szívverés.

Az Intézet földszinti várójában végre megállhatok. A fehér stukkókkal díszes falak mellett körben paravánok, rajtuk a honfoglalás kori emlékek kinagyított fotói. Mielőtt leülnek a fotelba, előszedem a cigarettámat. S aztán lassan megnyugszom.

A Jeruzsálemi Szent Sír Lovagrend templomában azon a szerda estén fél hétkor kezdődött a mise. A rend életében és az egyházi ünnepek tekintetében a nap nem számított kivételesnek, a liturgiát a szokásos egyszerűséggel végezték a csekély számban megjelent hívek előtt. Nyolcan-tízen lehattunk jelen. A szertartást végző három pap fehér paláston zöld stólát viselt. Ők oldalt ültek le, a szentély előtt, míg a misét időnként énekekkel kísérő három apáca az első sorban foglalt helyet. A gótikus főhajóban a székek kétoldalt sorakoznak, hasonlóképp, mint nálunk a padok, amelyek az itteni templomok többségéből hiányoznak, illetve csak az oltár előtti kórustérben találhatók egymással szemben elhelyezett padsorok.

A Saint-Leu-Saint-Gilles-templom az egykori vásárcsarnok, a Les Halles, ma a föld alatt terpeszkedő bevásárló- és szórakoztatócentrum közelében található, a rue Saint-Denis felőli bejáratnál. A templom 1235 táján épült, főhomlokzatát mindkét oldalon gúlisakban végződő tornyok díszítik. A háromhajós templom csúcsíves keresztboltozattal fedett, a hajókat oszlopos árkádívek választják el egymástól. Fölöttük magas, félköríves ablakok törik át a falat. Az oltár lépcsőszerű emelvényen, a főhajót lezáró apszisban magasodik, ami a katedrálisok apszisához hasonlóan körüljárható. Itt, a megemelt oltárral egy magasságban sorakoznak a festett üvegablakok, fölöttük a duplázott félköríves ablakok már fehér fényt árasztanak. A beömlő fény valósággal alsó, földi szférára és felső, égi szférára osztja a templom óriási belső terét. A kövek szürkék a nagy időtől, az oszlopfők a lehető legegyszerűbbek, némelyik gyámkőre jeruzsálemi keresztet faragtak. Ez a mankós keresztet hasonló, csak négy szögletébe négy kis görög keresztet helyeztek el, összesen tehát öt keresztből áll a jeruzsálemi kereszt, Krisztus öt sebének jelképezve.

A bejáratától jobbra van a lovagrend kovácsoltvas kapuval elzárt kápolnája. A kapu két szárnyán aranyszínű jeruzsálemi kereszt, mögötte, a falon páncélos lovagot ábrázoló, ember nagyságú festmény. Lépcsőfeljáróján, az elhúzott bordó függöny előtt, kis emelvényen szentkép. Az első keresztet hadjárat idején a források szerint ez lehetett az első egyházi lovagrend, melyet a vezér Bouillon Gottfried alapított, ruházatán és pajzsán már viseli a piros jeruzsálemi keresztet. Célkitűzése az volt, hogy a Szentföld keresztény értékeit őrizze és gondozza, de tudvalevő, hogy a többi vezérrel együtt, Tankréd, Boemund, Balduin nyugat-európai mintára feudális államokat szerveztek, hűbérurakkal. S aztán ezeknek a hódításoknak a védelmére alakultak meg a lovagrendek, a templomosoké és a johannitáké.

A Jeruzsálemi Szent Sír Lovagrend jelmondata: *Deus lo vult* – ez az Isten akarata.

A mise azzal kezdődött, hogy a hívek közül egy fiatal lány az oltár felsőbb lépcsőjén álló hétkarú gyertyatartóban meggyújtotta a gyertyákat, majd az egyik fiatal apáca gyönyörű gregoriánt énekelt. Tiszta, szelíd hangja az egész templomot betöltötte. Az volt a benyomásom, hogy hangjának szépsége hitének mélyéből, lelkének ártatlanságából fakad. Az egyedül, magában hangzó ének a régmúltat idézte, minden távlat nélkül teremtve meg a középkori misék hangulatát. Pedig tudható, a miserend egyes elemei, mint például az, hogy a pap a hívekkel szemben állva mondja a szöveget, alig két-három évtizeddel ezelőtt bevezetett újításnak köszönhető. Számomra az is újdonságként hatott, hogy a szentáldozás után amolyan meditációs csönd következik. Öt perc csönd: a megrendülés, a magány, a kimondhatatlan csöndje. Az együtt hallgatás egészen másfajta minőségi kapcsolatot teremt a hívek között, a hívek és a papok között: amiről eddig beszéltünk, amiről eddig a pap beszélt, megtörtént, bekövetkezett. Szavakkal nem lehet utánamenni és közvetlenül folytatni. Templomcsöndünkben a

magány is közösséget jelentett; egy értelem elől elzárt terület, a csönd érzékeltetni engedti a szinte föl sem foghatót.

Szentáldozáskor itt a hívek, ha egyszerre emelik kezüket, önállóan ihatnak a kehelyből, az áldoztató pap átadja a fehérborral töltött aranyedényt, miután az áldoztatást végző másik paptól megkapta a kerek ostyát. A Saint-Julien-le-Pauvre-templomban, mely a Notre-Dame közelében, a Szajna bal partján áll, s mely a katedrálissal egy időben épült, és amelyet a gótikus építészet kis remekének tartanak, a görög rítusú szertartásnak megfelelően, vörösborba áztatott kenyeret, pontosabban mondva a kenyérnél valamivel puhább és édesebb kalácsot adnak át szentáldozáskor.

A lovagrend templomában azonban történt még valami számomra szokatlan, de szokatlanságában, az első pillanat zavarában is érthető, megindító gesztus: a szentáldozás után a liturgiának van egy olyan mozzanata, mikor az emberek kezét fognak, és jókívánságokat mondanak egymásnak. Ilyenkor a misét celebráló pap is a hívek közé megy. A kölcsönösen egymás felé tett mozdulatokban éreztem meg először, hogy nem vagyok, hogy nem is lehetek idegen. Először a mögöttem álló fiatal nővel fogtam kezét, majd az eddig a túlsó oldalon ülő öltönyös, zord tekintetű néger férfi lépett felém az üres széksorok között, de már mosolyogtunk egymásra. Aztán az egy sorral előrébb álló néger nő következett, végül pedig a felém tartó papnak nyújtottam a kezemet.

Odakint, a mise végeztével, még láttam az előbbi néger férfit; kisebb tömeg gyűlt össze a templom előtti bisztró teraszán, az odabent álló tévé épp a francia–német meccs ama döntő pillanatait közvetítette, mikor tizenegyesrúgásokkal, az úgynevezett *hirtelen halállal* próbálták eldönteni, ki kerüljön a döntőbe. A szerencse a németeknek kedvezett. A szerdai napnak bizonyára ez volt a legnagyobb eseménye.

Más-egyéb: *másról, másképp.* Az azonosság és különbözőség nyelvünkben sajátosan érzékeltethető és értelmezhető jelenségéről van szó, a nyelvtanilag pontosan meghatározott *más* szavunkról, melynek paradoxszerűsége nem tisztázott. A *más* fogalomszerű értelmezéséről van szó; a mondatban főnévi vagy melléknévi értelemben előforduló *más* névmás különbözőségeit fejez ki: egy dolog nem azonos egy másik dologgal. Ez a különbségtevés mindig előzetes összehasonlításon alapul. A *más* egyben valaminek a *mása* is; a dolgok közötti hasonlósági és különbözőségi viszonyt legpontosabban *hasonmás* szavunk érzékelteti. S ha most *másról* szólok is, lényegében ugyanarról beszélek: Párizsról, ottani gondolatokról.

Temetőváros a városban. Utcákkal, parkokkal, sétányokkal, kis házakra emlékeztető kriptákkal. Némelyik olyan, akár egy kicsinyített neogótikus templom, csúcsos, mérműves ablakaival. Cimetière du Père Lachaise.

A kétszáz éves fák itt magasra nőnek.

S hogy úgy mondjam a város valódi ege itt a *föld*. És míg porlő, enyésző lakói közé nem költöztet bennünket a halál, addig látogatóként mintha nem is a földön járnánk, hanem az érthetetlen csönd világában. Mielőtt a nyolcvanötös parcellában felkeresném Proust sírját, a valódi városban az ő nyomai után kutattam. A rue Courcelles-en nem találtam semmit, a boulevard Haussmann 102 alatt táblát: 1907 és 1919 között lakott itt, abban az időben, mikor elkezdte írni nagy regényét. A ház földszintjén ma bank működik. A boulevard Malesherbes 9-es számú háznál megint semmi, pedig Proust itt élt gyermekkorában. A ház homlokzati része a „szagos miséiről” híres Sainte-Marie-Madeleine-templomra néz. A számkombinációs zárral ellátott kapun nem lép-

hetek be. 1919-ben a boulevard Haussmannról a rue Hamelin 44-es számú házba költözött, ahol haláláig, 1922. november 18-ig lakott. Most a Union Hotel Étoile működik itt. A bejárat fölött, az első emelet két ablaka között emléktáblát helyeztek el. Ha a dombos, lejtős kis utcán fölfelé indulunk el, az avenue Kléberen csakhamar a Diadalívhez érhetünk, de ha a macskaköves, fasor nélküli kis utcán lefelé megyünk, rövid idő alatt a Szajna-partra érhetünk. Az utcából egyébként teljes egészében látni lehet a közeli Eiffel-tornyot. Ez az a ház, ahol, védekezésül a zajok ellen, parafával béleltette szobájának falát.

A nyolcvanötös parcella a temető felső részében található, a Columbarium mellett. A temetőbe az avenue Gambetta felől megyek be, kissé sietősen, de már bent, az avenue de l'Ouest elején megtorpanok, visszamegyek a virágboltba virágért, ott örömmel fedezem föl, hogy temetőterképet árulnak, veszek egyet, a virágról pedig megfedezem. Tulajdonképpen már ott is, előtte is az *idő* járt a fejemben; attól tartottam, hogy mielőtt megtalálnám a sírt, bezárják a temetőt. Délután fél öt felé járhatott, mikor a nevekkel és pontokkal megjelölt térképpel a kezemben, útba ejtve Balzac sírját, elértem az avenue Transversale 2-re. Rövid keresés után megtalálom Marcel Proust nyughelyét.

Laposan elterülő, téglalap alakú, hegyesen sarkos fekete márvány. Semmi különleges megoldás. Semmi dísz, csak a kő sötétvilágosa, „homlokzati” részén a név a születés és a halál évszámaival. A fekete márványsík világos volt az égtől, mint egy tükör, visszaverte a tetején álló márványváza alakját a friss virágcsokorral együtt. Most jut eszembe, mit mulasztottam a virágboltban, de hirtelen megoldást találok: belemarkolok a sír melletti sűrű porba, néhány kavics a kezemben marad. Egyet kiválasztok. Leteszem a márványváza mellé. Öten pihennek itt, az író szüleine kívül az öccse és felesége is. A nevek és az évszámok a márványlap két oldalán olvashatók. Egyedül az úgynevezett fejrészénél nincs név, csupán két betű, PA, úgy, mint monogram. Ezen elgondolkodom, de nem tudok mit kezdeni vele.

Lefelé jövet megállok az '56-os emlékmű előtt. Egy férfi is akkor jön arra tíz év körüli fiával. Ők is megállnak. Velem együtt nézik az egyhangú sírok közt a szoborszerű építményt. A kettétört árbocson szép háromszínű szalag, mely igazán szokatlanul hat ebben a környezetben. A kétnyelvű táblán elolvassák a szöveget. A fiú a felismerés örömeivel ismételve mondja apjának: ongrie, ongrie. Az apa nem szól, talán jelent neki valamit ez a szó vagy Nagy Imre neve, nem tudhatom. Korából ítélve akár jelenthetne is. És talán azt is látja, hogy én magyar vagyok. Mielőtt indulnának, a szemembe néz.

Valamivel lejjebb egyenruhás őr a sírok között figyelmeztet, lejárt az *idő*. Hat óra. Zárnak. Karjával kifelé mutatja az irányt.

Félig szerelembe esve a könnyű halállal áll a „Haldokló rabszolga” a Louvre egyik hosszú és széles folyosóján, más szobrok társaságában. Itt van ennek a szobornak a párja is, amelyet Michelangelo szintén II. Gyula pápa síremlékére tervezett. A síremlékből csak ez a két rabszolgaalak készült el, a többi félig kész állapotban, felszabadítatlanul az anyag foglya maradt.

A folyosó közepén álló szobor érzékeny finom mozdulatot fejez ki: a rabszolga lehunyt szemmel egyszerre hajtja hátra és oldalra a fejét, miközben bal karját a fejéhez, a jobbot pedig a melle közé és alá emeli, az ujjvégek alatt épp a szívnek kellene lennie. A halál kifaragott pillanata. Az arcon semmiféle szenvedésnek nincs nyoma, a test még áll, úgy áll, mintha nyújtózkodnék, mintha csak álom jött volna a szemére. A moz-

dulatokkal rögzített pillanat mintha azt sugallná, lehet még egy következő pillanat is, mikor a rabszolga kinyitja a szemét, mert nem lehet tudni, a halál álom-e, vagy az álom már halál. Mintha még fel lehetne ébreszteni, magához téríteni ebből a könnyűnek látszó ájulásból.

Amikor Michelangelo megalkotta a szobrot, a görög mitológiából ismert Niobéra, annak haldokló gyermekeire gondolt. A gyermekeire büszke anyát a sértett és féltékeny Létó azzal sújtotta, hogy saját gyermekeinek, Apollónnak és Artemisznek megparancsolta, nyilazzák le Niobé gyermekeit. Apollón a fiúkkal, Artemisz a lányokkal végzett. A történet szerint az anya fájdalmában kővé vált.

A „Haldokló rabszolga” *szerelme* régi szerelem, mivel annak beteljesedése jelenthet rabszolgaságára nézve valódi szabadulást.

Bagatell kastély a Bois de Boulogne Bagatell parkjában. A történet szerint Artois grófja, a későbbi X. Károly 1775-ben megvásárolta a birtokot a romos kis pavilonnal együtt. Az udvar és Marie-Antoinette királyné is a rossz üzlet miatt gúnyosan csipkelődtek a gróffal, aki viszont fogadást ajánlott, hogy három hónapon belül kastély áll a romok helyén. „Bagatell dolog” – mondotta. Bellanger építész a tervet huszonnégy óra alatt elkészítette, a kőművesek rögtön hozzáláttak a munkához, s hatvannégy nap múltán kész volt a kastély. Az építéssel egy időben kertészek parkot képeztek az épület köré, mely ma rózsáiról híres.

A kastély megtekintése azonban nem bizonyult bagatell dolognak. Kétszer vágtam neki, egyszer sem sikerült. Rosszul választottam meg az időpontokat. Szerettem volna látni, hogy ide leírjam. Másodsorra ugyan eljutottam a park kapujáig, de már zárva volt. Különbösen is térkép nélkül a nagy erdőben majdnem eltévedtem. Igaz, a nagyobb útkereszteszódésekben vannak „orientációs táblák”, használhatatlan félköríves kőlapok vésett-festett-kopott jelekkel, melyeknek legnagyobb csalogóvása abban rejlik, hogy minden újabb tábla ugyanott, a félkör alsó részében, középen mutatja a jelenlegi helyzetet, nem pedig úgy, mint egy rendes térkép, amelyiken a haladás irányát is követhetném a megjelölt pontokkal. A Passy felől indultam, a tó mellett az egyik tábla azt mutatta, hogy 1900 méterre van a park. Majd jó két kilométeres gyaloglás után a következő tábla már csak 1600 métert mutatott. Az ég szürkült, este tíz óra volt. A sűrű lombokkal fedett sétányokon pedig már fénytelen éjszaka. Attól tartottam, ha egészen rám sötétedik, nem találok vissza a városba.

Reflexszerű volt Párizsban minden odafordulásom, ha magyar beszédet hallottam. A Montmartre-ről jövet két férfi haladt előttem, és az esti vacsoráról beszélgettek, töltött káposztáról, nyilván az otthonról hozott töltött káposztáról. A Notre-Dame előtt egy család azon tanakodott, hogy a katedrális megtekintése után most aztán merre is menjenek. A Musée d’Orsay bejáratánál idősebb hölgy beszél meg fiával a továbbiakat, mert a múzeumi dolgozók egynapos sztrájkja miatt tervezett programjukat most kénytelenek elhalasztani. Az Eiffel-torony előtti hídnál kétszer is volt ilyen odafordulásos reflexem. Fiatal férfi és nő irodai dolgokról beszélt. Egyik este meg középiskolás csoport vonult tanári kísérettel a Trocadéro felé. Az Állatorvos-tudományi Egyetem mellett elhaladva a magyar szóra megint odafordultam, fiatalok kis csoportja beszélgetett. Mentem tovább, mégis mintha hallgatóznék. Akkor döbbenek rá, hogy nincs ebben semmi szokatlan, hiszen itthon vagyok. A reflex azóta is működik tovább.